

जीवनदर्शनमा नेपाली संस्कृति र समाजको प्रभाव

नारायण चालिसे (विद्यावारिधि)

Department of Nepali, Nepal Sanskrit University

Article History : Submitted 1st Dec., 2022; Reviewed 14th Feb., 2022; Revised 9th March, 2023

Corresponding Author : Narayan Chalise, *E-mail* : narayanchalise21@gmail.com

सारसङ्क्षेप

यो लेख सैद्धान्तिक विषयसँग सम्बद्ध रहेको छ। नेपालको सन्दर्भमा संस्कृति, समाज, दर्शन र जीवन अन्तःसम्बन्धित छन्। कुनै एउटा विषयलाई समाउँदा अन्य विषयहरू पनि सँगै आउँछन्। हाम्रो समाजको संरचना नै यस्तो छ कि हामी चाहेर, नचाहेर, जानेर, नजानेर पनि संस्कृतिका सम्बाहकहरू हौं। हाम्रो समाजको निर्माण साभा भावना, विचार, व्यवहार र कर्मबाट निर्मित र परिचालित छ। हामी नजानेर संस्कृतिका सम्बाहक, समाजका निर्माता, दर्शनका अनुयायी भएर जविन चलाइरहेका छौं। जति छिटो यस कुराको बोध हामीलाई हुन्छ त्यति नै हामी र हाम्रो समाजलाई यसले लाभ गर्छ भन्ने यस लेखको मुख्य निष्कर्ष रहेको छ। यस लेखमा तार्किक प्रश्नहरू गरिएको छ र तिनको प्राज्ञिक उत्तर दिने प्रयत्न गरिएको छ। हाम्रो समाज सांस्कृतिक समन्वयमा अडेको छ। बहुजातीय, बहुभाषिक अनि बहुसांस्कृतिक मुलुकका नागरिक भएका नाताले यस परम्परालाई जोगाएर राख्नु हाम्रो कर्तव्य हो। जीवन र जगत्का यथार्थहरूको जानकारी हामीलाई दर्शनले गराउँछन् भने जीवनमा सामूहिक भावना र सांस्कृतिक श्रेष्ठता हाम्रा दायित्वभित्रका कुरा हुन् भन्ने मूल सन्देश प्रवाह गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ। हाम्रो जीवनदर्शनमा संस्कृति र समाजको गहिरो प्रभाव परेको हुन्छ भन्ने निचोड यस लेखको रहेको छ। विश्लेषण विधिका माध्यमले तार्किक निष्कर्षमा पुग्ने काम यस लेखमा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्घुलन, जीवनदर्शन, धर्मदर्शन, सांस्कृतिक समन्वय, समाजदर्शन

विषयप्रवेश

समाजमा बसोबास गर्ने जातिको सामूहिक भावनाको एकमुष्ट रूपलाई समाज भनिन्छ। विभिन्न विचार, व्यवहार, परम्परा, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक धार्मिक, दार्शनिक आदि विषय, अवस्था, प्रकृति एवं प्रवृत्ति मिलेर समाजको निर्माण भएको हुन्छ। विविधतामा एकताको रूप हाम्रो नेपाली समाज हो। सांस्कृतिक अन्तर्घुलनको सुन्दर प्रयोग हाम्रो नेपाली समाज हो। एकअर्का जातिको सांस्कृतिक परम्परालाई सम्मान गर्दै आआफ्नो संस्कृति र तिनका विभिन्न पक्षहरूलाई मानेर विभिन्न वर्ग, विचार र समूहका मानिसहरू मिलेर बसेको सामाजिक संरचना नै हाम्रो परम्परागत समाजको आदर्श हो। समयको परिवर्तनसँगै विचार, व्यवहार र आचारमा केही तलमाथि भएको बाहेक अहिले पनि हामी सामाजिकताको भावनाले नै बाँधिएका छौं र अडिएका पनि छौं। पहिलो कुरा हामी नेपाली हौं त्यसपछि मात्र हामी अरू धेरै हौं। समाजमा हामीलाई जोड्ने, नजिक्याउने र आत्मीयतामा बाँध्ने केही आदर्श पक्षहरू छन्। विचार, आस्था, परम्परा र प्रचलनले हामीलाई सधैं नजिक ल्याइरहन्छन्। दर्शन एउटा त्यस्तै वस्तु हो जसलाई हामीले अलि जटिल विषय

र हामीसँग सिधै साइनो नराख्ने विषय हो भन्ने मान्छौं तर त्यस्तो कदापि होइन । दर्शनबिनाको हाम्रो जीवन अधुरो र अपुरो हुन्छ । दर्शनभन्ने विषय पढेका व्यक्तिले प्रयोग गर्ने र हामीले चासो नराखे पनि हुने विषय हो कि ? भन्ने मान्छौं त्यो पनि होइन । दर्शनको भाव र चेतना नेपाली समाजलाई जोडिराख्ने र आत्मीयतामा बाँधिराख्ने एउटा सूत्र हो । दर्शनका प्रकार धेरै छन् तिनलाई विभिन्न नामले पनि चिन्न सकिन्छ तर सारमा मानव समाजलाई जोडिराख्ने दर्शन भने एउटै हुन्छ त्यो मानव जीवनदर्शन हो ।

समस्याकथन र उद्देश्य

नेपाली संस्कृति, समाज र जीवनदर्शन भनेको के हो ? जीवनदर्शनमा संस्कृति र समाजको के कस्तो प्रभाव परेको हुन्छ ? के यी अन्तरसम्बन्धित विषय हुन् ? भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा र त्यसैको उत्तर खोज्ने काम यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

यो सैद्धान्तिक विषयसँग सम्बन्धित रहेको छ । निगमन विधिमा माध्यमले यस लेखमा अन्तरपाठ पद्धतिको प्रयोग गरेर एपिए सम्पादन शैलीमा तार्किक समाधान प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ । विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्नका लागि व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ ।

संस्कृति

संस्कृत भाषाको सम् उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातुमा ति (क्तिन्) प्रत्यय, सुट् आगम र अनुस्वार मिलेर संस्कृति शब्दको निर्माण भएको हो । संस्कार गर्ने, परिष्कार गर्ने, सुध्याउने, परिमार्जन गर्ने, संस्कृत रूप दिने, चम्किलो पार्ने, उज्यालो तुल्याउने इत्यादि अर्थमा संस्कृति शब्दको प्रयोग गरिन्छ (पोखरेल र अन्य, (सं.) २०७५, पृ. १२११) । संस्कृति शब्दका धेरै तात्पर्यार्थहरू छन् । संस्कृतिको सम्बन्ध सधैं समाज र जीवनसँग हुन्छ । संस्कृति व्यापक विषयको नाम हो । संस्कृतिभित्र समाज र जीवनका सबै कुराहरू पर्दछन् । संस्कृतिका दुई मुख्य भेदहरू रहेका छन् । मूर्त संस्कृति र अमूर्त संस्कृति । हाम्रो समाज संस्कृतिका यी दुई अवस्थाबाट सधैं प्रभावित रहेको छ । मूर्त संस्कृति भौतिक वस्तुसँग जोडिएर प्रकट हुन्छ भने अमूर्त संस्कृति आत्मिक हुन्छ जुन विश्वास, आस्था, प्रचलन, परम्परा, मान्यता र धारणाहरूसँग जोडिएर आउँछ । संस्कृति के हो ? भन्नुभन्दा संस्कृति के होइन ? भनियो भने उत्तर छोटो पर्न सक्छ अर्थात् समाजका ती यावत् विषयहरू जो संस्कृतिसँग सम्बन्धित हुन्छन् । बृहत् समाज, सभ्यता, जीवनशैली, जीवनदृष्टि, दर्शन, विचार, परम्परा, प्रवृत्ति, चिन्तन, विश्वास, रूचि, आचार, व्यवहारलगायत धेरै सन्दर्भगत अर्थ र तात्पर्यमा व्यवहृत हुने संस्कृति शब्दले समग्र सभ्यता र जीवनपद्धतिलाई समेटेको हुनाले यसको तात्पर्यार्थ धेरै महत्त्वपूर्ण छ । देश, कालसापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक तथा परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै आएका लोकमान्यता, जीवनबोध, आधार, विचार, रहनसहन, आदिका माध्यमले कुनै राष्ट्र, समाज, जाति आदिको स्वरूप छुट्टिने यावत् मान्यता, भावना, चिन्तन मनन, भौतिक अभिव्यक्तिहरू समेतको समूह वा साधन, कला, साहित्य, सङ्गीत, इतिहास, भाषा, धर्म, दर्शन आदि विभिन्न विषय वा मूल्यपरम्पराको समष्टि रूपलाई सङ्क्षेपमा संस्कृति भन्न सकिन्छ । संस्कृति मानवसभ्यता र विकाससँग जोडिएर युग युगदेखि मानवपरम्परामा सदैव, व्यवहृत हुँदै आएको चिन्तन, दर्शन र दृष्टि हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा संस्कृतिको अर्थ विभिन्न किसिमले गरिएको छ । यहाँ (१) कुनै राष्ट्र वा जातिको सामाजिक जीवन, राजनीति, अर्थव्यवस्था आदिमा प्रकट हुने सम्पूर्ण क्रियाकलापको परिष्कृत रूप । (२) धेरै समयदेखि देश कालसापेक्ष भई आन्तरिक, वैचारिक तथा परम्परागत धारणाका रूपमा विकसित हुँदै आएको आचार, विचार, रहनसहन आदिका माध्यमले कुनै राष्ट्र, कुनै समाज, जाति आदिको स्वरूप खुट्टिने यावत् मान्यता, भावना, चिन्तन, मनन, भौतिक अभिव्यक्तिहरू

समेतको समूह वा साधन । (३) कला, साहित्य, इतिहास, भाषा, धर्म दर्शन आदि विभिन्न विषय वा मूल्य परम्पराको समष्टि नाम (पोखरेल र अन्य (सं.) २०७५,पृ.१२११) भन्ने अर्थहरूलाई आधार मान्न खोजिएको छ ।

प्रज्ञा संस्कृति कोषमा 'संस्कृति, सहजीवनको पद्धति र कला हो, आदत, रीतिरिवाज र विश्वासको बन्धन हो । त्यसैले मानिस आफू, आफैद्वारा निर्मित विधि-व्यवस्था, नैतिक सदाचार र सामाजिक अनुबन्धमा बाँधिने संस्कृतिमा आबद्ध हुन्छ । संस्कृतिको सार सामान्य हुन्छ र रूप विशिष्ट हुन्छ' (प्रभात, २०७४,पृ.४६२) भनिएको छ । त्यस्तै खण्डेलवालले पनि विभिन्न विद्वान्हरूका संस्कृतिसम्बन्धी धारणाहरूलाई एकै ठाउँ समेट्दै संस्कृतिलाई चिनाउने प्रयत्न गरेका छन् उनले प्रकृति र प्रत्ययको आधारमा संस्कृति र संस्कारको एउटै अर्थ हुन्छ तर संस्कृतिको अर्थ हिजोआज बेग्लै प्रकारले लिइन्छ भनेका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले कुनै पनि जाति अथवा राष्ट्रका शिष्ट पुरुषहरूका विचार, वाणी एवम् क्रिया जुन सबैतिर व्याप्त रहन्छन् तिनैको नाम संस्कृति हो भन्ने चक्रवर्तीको धारणा र संस्कृतिको शब्दार्थ हो उत्तम वा सुधारिएको स्थिति । मनुष्य स्वभावैले प्रगतिशील प्राणी हो । उसले बुद्धिको प्रयोगद्वारा आफ्नो चारैतिरका प्राकृतिक परिस्थितिहरूलाई निरन्तर सुधार्छ अनि उन्नति गर्दछ । यस्तो प्रत्येक जीवनपद्धति रीति-नीति, रहनसहन, आचार-विचार, नवीन अनुसन्धान अनि आविष्कार जसद्वारा मानिस पशुहरू अनि जङ्गली स्तरदेखि माथि उठ्छ तथा सभ्य बन्छ, त्यही नै सभ्यता र संस्कृति हो भन्ने हरिदत्त वेदालङ्कारको धारणा अनि संस्कृति समाजको विरासत हो भन्ने लिन्टनको धारणालाई समेट्दै संस्कृतिलाई चिनाउने प्रयत्न गरेका छन् (खण्डेलवाल १९८४,पृ. १-२) । यसै गरी भृकुटी (संस्कृति विशेषाङ्क) मा 'मानव समाजद्वारा निर्माण गरिने संस्कृति मनुष्यको भिन्न स्वको आधार, जीवनमूल्य र उत्प्रेरणाको जीवन्त तत्त्व उसको सिर्जनात्मक सामर्थ्य र उर्ध्वगामी यात्राको परिचायक मात्र रहँदै आएको छैन जीवन बाँच्ने सबै प्रकारको पद्धति र पक्षलाई संस्कृति शब्दले सम्बोधन गर्छ । सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, धार्मिक व्यवहार आदिलाई संस्कृति शब्दले सोभो रूपमा सम्बोधन गरेको पाइन्छ' (गिरी र पाण्डे (सम्पा.) २०७०,पृ.१४) भनिएको छ । संस्कृतिलाई अङ्ग्रेजीमा कल्चर शब्दले चिनाउने गरेको पाइन्छ । कल्चरले बुद्धि, पद्धति, संस्कार, शिक्षा दिएजस्तै संस्कृत भाषाको संस्कृति भन्ने शब्दका पनि धेरै अर्थहरू हुने भएकाले कल्चर र संस्कृतिलाई समानार्थी शब्द मान्न सकिन्छ तापनि संस्कृति शब्दका अनेक तात्पर्यार्थहरूले संस्कृति र यसले वहन गर्ने अर्थ अझै गरिमापूर्ण छ भन्न सकिन्छ । रेल्व लिन्टनका अनुसार कुनै पनि समाजका सदस्यहरूको व्यवहार गर्ने तरिका, उनीहरूको साभ्ना विचार र आदतहरू जसलाई उनीहरूले समाजबाट सिक्छन् र पिढी दरपिढी हस्तान्तरण गर्छन् त्यसलाई समाजको संस्कृति भनिन्छ । संस्कृति अन्तर्गत ज्ञान, विश्वास,मूल्य, प्रतिमान, प्रचलन, कानुन,खानपान, वेशभूषा,रहनसहन, भाषा, साहित्य,कला, सङ्गीत आदि यावत् कुराहरू पर्दछन् (उद्धृत,रमेन्द्र,२००३,पृ. १०-११) भनेका छन् । हरेक संस्कृतिमा विश्व एवं जीवनका बारेमा केही परम्परागत विश्वास र मूल्यहरू रहेका हुन्छन् जसलाई हामीले संस्कृतिको केन्द्र भन्न सक्छौं । यसप्रकार संस्कृतिभित्र केही यस्ता मान्यताहरू रहेका हुन्छन् जसको सम्बन्ध दर्शनसँग रहेको हुन्छ । यसरी हेर्दा संस्कृति र दर्शनका बिच अनि समाज र दर्शनका बिच पनि गहिरो नाता जोडिएको हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

समाज

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा एउटै रहनसहन, व्यवस्था, धर्म आदि अँगाल्ने एकै स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूह,सज्जनहरू भेला भई बस्ने ठाउँलाई समाज भनिएको छ (पोखरेल र अन्य(सं.) २०७५,पृ.१२३५) । हामी नेपालीहरू समाजमा बस्ने स्वभावका भएका हुनाले हाम्रो हकमा समाज अझै महत्त्वपूर्ण विषय हो । व्यवहार र विश्वाससँग जोडिएका कुराहरू जसमा समाजको विशेष अभिरुचि छ तिनको प्रयोग र प्रभावका बारेमा अध्ययन गर्न र समाजबारे बुझ्न आवश्यक हुन्छ । समाजका मानिसहरूको सामूहिक बसाइ र त्यहाँबाट निःसृत चेतनाको नाम समाज हो । समाजभित्र धेरैमानिसहरूको सामूहिक भावना मिसिएर बसेको हुन्छ । व्यक्तिको जीवनजस्तै समाजको पनि जीवन र विचार हुन्छ । एकजना व्यक्ति

आफ्नो जीवनमा कुनै मान्यता र विचारबाट परिचालित र निर्देशित पनि हुन्छ । समाजको बनोटको आधार, सम्बन्धित समाजका मूल्य र मान्यताहरू, समाजनिर्माण विधि, सामाजिक गतिविधि र क्रियाकलापहरू र समाज परिवर्तनको स्वरूप कस्तो छ भनेर हेर्ने हो भने त्यसबाट धेरै दार्शनिक पक्षहरूको उद्घाटन हुन्छ । समाज भनेर हेर्ने बित्तिकै त्यो समाज भित्र के के कुराहरू पर्दछन् भन्ने जिज्ञासा हुन्छ । समाज भनेको कुनै जड वस्तु होइन । यो गतिशील प्राणीहरूको वस्ती हो । त्यसैले समाज भन्नेवित्तिकै त्यहाँ मानिस छन् भन्ने बुझिएजस्तै त्यहाँ, धर्म छ, दर्शन छ, राजनीति छ, संस्कृति छ, परम्परा छ, रहनसहन छ र रीतिरिवाजहरू छन्, प्रचलनहरू छन्, मान्यताहरू छन्, विचारहरू छन्, दृष्टिकोणहरू छन् भन्ने बुझिन्छ । आर्थिक, नैतिक, राजनीतिक विविधता छ । कतै मेल छ कतै बेमेल छ । द्वन्द्व र संघर्ष छ । समस्या र समाधान छन् भन्ने पनि बोध हुन्छ । यी यावत् विषय र पक्षहरूको वैचारिक रूप नै समाज दर्शन हो अथवा समाजको दर्शन हो । जब हामी समाजका यी विभिन्न पक्ष खोतल्न थाल्छौं । त्यहाँबाट अनेक किसिमका विचार र दृष्टिहरूको पनि जन्म हुन्छ । समस्या के हो वा समाधान कस्तो हुनसक्छ भन्नेदेखि सामाजिक संरचनाका हरेक विषयका बारेमा जे जस्तो धारणा बन्छ त्यही नै त्यस समाजको दार्शनिक आधार हो वा दार्शनिक मूल्य हो । त्यसैले सामाजिक हुनुको हकमा मानिसको विचारनिर्माणको आधार उसको सामाजिक दर्शन हो । त्यो दर्शन उसको समाजका मूल्य र मान्यताहरूबाट निर्माण भएको हुन्छ ।

जीवनदर्शन

जीवन नै आफैमा एउटा दर्शन हो भन्ने अर्थमा र जीवनको दर्शन भन्ने अर्थमा जीवन र दर्शनलाई हेरिन्छ । यसले के बुझाउँछ भने दर्शनबिनाको जीवन हुँदैन अथवा जीवन नै आफैमा दर्शन हो । दर्शनका शास्त्रीय भेदहरू धेरै छन् । पूर्वीय दर्शन र पाश्चात्य दर्शनभित्र यी धेरै दर्शनहरूलाई समेटेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । चाहे पूर्वीय हुन् चाहे पाश्चात्य हुन् ती सबै दर्शनको आधारक्षेत्र भनेको जीवन र जगत् नै हो । भनिन्छ, कुनै पनि दर्शन शून्यमा सिर्जना हुँदैन । शून्यका निमित्त दर्शन आवश्यक पर्ने पनि होइन । दर्शन जहाँ, जुन परिस्थितिमा प्रकट हुन्छ त्यसको छाप त्यो दर्शनमा परेकै हुन्छ (सांकृत्यायन, २००७, पृ. ११) जीवनबिना कुनै पनि दर्शनको चिन्तन अधुरो रहन्छ । जीवनकै निमित्त र जीवनकै कारणले यी सबै दर्शनको व्याख्या र विवेचना हुन सकेको हो । कसै कसैले जीवन निरपेक्ष दर्शनको पनि चर्चा गर्छन् तर हामी जीवनबिनाको दर्शनका पक्षमा छैनौं । संसारमा दर्शनहरूको जन्म जीवन र जगत्कै निमित्त भएको हो । दर्शनको निमित्त जीवनको जन्म भएको होइन । हामी छौं त्यसैले विभिन्न दर्शनको सार्थकता छ । हामी नभएको समयको दर्शन हाम्रो सरोकारको विषय नै होइन । जीवन छ, दर्शन छ अनि जीवन छैन, दर्शन पनि छैन । तर यसो भनेर जीवन नै दर्शन हो, दर्शन नै जीवन हो भनेर मात्र पनि पुग्दैन । के कस्ता आधारहरूले जीवनमा दर्शन छ भन्न मिल्छ ? अनि के कस्ता तर्कहरूले दर्शन जीवन हो भन्न मिल्छ भन्ने कुराले जीवन र दर्शनको सम्बन्धलाई बलियो पार्न सक्छन् ।

रमेन्द्रका अनुसार दार्शनिक विधिबाट समाजका बारेमा विचार गरिने कार्यलाई समाजदर्शन भनिन्छ । सामाजिक संरचना, सामाजिक मूल्य र आदर्शहरू, सामाजिक समिति र तिनका क्रियाकलापहरू, सामाजिक प्रक्रिया र सामाजिक परिवर्तनका बारेमा विचार गरिने कार्यलाई सामाजिक दर्शन भनिन्छ (रमेन्द्र, सन् २००३, पृ. ६) अर्थात् एउटा समाज कुनै न कुनै मान्यतामा अडेको हुन्छ ।

प्रसिद्ध दर्शनशास्त्री बेकनले समाज र दर्शनको सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्दै भनेका छन् दर्शन व्यावहारिक विषय हो । यो जीवनकै लागि हो । सामाजिक जीवनको उन्नति र प्रगतिका लागि हो । दर्शन धर्मको वाहन भनेर रहन सक्दैन । दर्शन ज्ञान हो ज्ञान नै शक्ति हो । यही शक्तिका माध्यमले प्रकृतिमाथि विजय प्राप्त गरेर वैज्ञानिक आविष्कारहरूद्वारा मानिस सुखी बन्छ भनेका छन् (उद्धृत, शर्मा, २००३, पृ. ८३) । यो भनाइले दर्शन समाज र जीवनका निमित्त हो भन्ने कुरालाई बल प्रदान गरेको छ । ग्रिन्सवर्गले समाजदर्शनका दुई महत्त्वपूर्ण पक्ष बताएका छन् भनिएको छ (उद्धृत, शर्मा, २००३, पृ. ८३) । समीक्षात्मक समाज

दर्शन र रचनात्मक समाज दर्शन । समीक्षात्मक समाज दर्शनमा समाजविज्ञानका विधि, सिद्धान्तको वैधता आदिका बारेमा अध्ययन हुन्छ भने रचनात्मक दर्शन अन्तर्गत सामाजिक आदर्शहरूको समाजसम्बद्ध नीतिशास्त्र आदिको अध्ययन हुन्छ भनिएको छ । त्यसै गरी रफेलले समाज दर्शनमा सम्प्रत्ययको स्पष्टीकरण र विश्वासहरूको समीक्षात्मक मूल्याङ्कन गरिन्छ भनिएको छ (रमेन्द्र, २००३, पृ. ७) । यसरी हेर्दा हाम्रो समाजलाई संस्कृति, परम्परा, रहनसहन, चालचलन, रीतिरिवाज, वेशभूषा, भाषा, कला र धर्ममध्ये माथिका धेरै कुराले जोडेको छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

बहुजतीय, बहुभाषिक र बहुसंस्कृतिभित्र सर्वधर्म समन्वय, सद्भाव, सहबन्धुत्वले जोडेर हाम्रो समाजको निर्माण भएको छ । हाम्रो समाजका साभ्ना मान्यताहरू छन् तिनको एउटा मात्र आधार विश्वास हो । त्यो विश्वास धर्मसँग जोडिएर हिन्दु, मुस्लिम, इसाई आदि समुदायमा बाँडिएर पनि एकसूत्रमै अडेको छ । यसलाई अध्यात्म धर्म भन्न सकिन्छ । कुनै पनि धर्मको आस्तिक रूप अध्यात्म नै हो । हामीभित्र केही आफ्ना कट्टरताहरू पनि छन् । एउटा धर्मले अर्का धर्मलाई सम्मान गर्न नसक्ने गरी धार्मिक कट्टरता अडेको पनि छ तर मुलुकको संविधान र कानूनले मान्यता दिएका विषयमा हामी आफ्नो कट्टरता मात्रैको जिद्दीमा अडिन पनि मिल्दैन । यस दृष्टिले हेर्दा सबै धर्मप्रतिको सम्मान नै अध्यात्म दर्शन हो । जहाँसम्म कुन धर्मसँग जोडिएको अध्यात्म हो भन्ने प्रश्न छ त्यसमध्ये हाम्रो समाजको प्राचीन संरचना हिन्दु अध्यात्म नै हो । सबै धर्मका अध्यात्महरू बढ्दै गएका अवस्थामा धर्मनिरपेक्षता अध्यात्म अहिलेको हाम्रो धर्म र दर्शनको पनि सौन्दर्य पक्ष हो । अध्यात्म दर्शनले कुनै न कुनै रूपको ईश्वरको अस्तित्वलाई मानेको छ । ईश्वर छ वा छैन भन्ने बहस दर्शनको एउटा विषय हो । दर्शनले ईश्वर छैन भनेर पनि बहस गर्न सक्छ, तर्क गर्न सक्छ तर त्यही ईश्वरलाई अध्यात्म दर्शनले विश्वाससँग जोडेर अतर्क्य विश्वास गर्छ । समाज त ईश्वरका विषयमा तर्क वा बहस नगरी आफ्नो अनुकूलको देवतामा ईश्वरारोहण गराएर अदृश्य तत्त्वका रूपमा घरको कुना वा मन्दिरमा राखेर पूजा गर्ने चलन छ । हाम्रो परम्परागत समाजको मौलिक पहिचान पनि यही हो । आत्मा र परमात्माका कुरा गर्दा पनि हामी आस्तिक चेतनाबाटै गरेका हुन्छौं ।

हाम्रो समाज धर्म, अधर्म, पाप, पुण्य, स्वर्ग नरक, बन्धन, मोक्ष, कर्म, भाग्य, प्रारब्ध वा नियतलाई पनि आफ्नै पक्रियामा बुझ्ने र व्यवहार गर्ने चलन छ । यी केही आध्यात्मिक पक्षका अभिव्यञ्जकहरू हुन् र दर्शनका पनि यी बहसका विषयहरू हुन् । मुख्य कुरा अध्यात्म हुनुको भाव के हो ? अध्यात्मले समाजमा अमूर्त रूपमा पार्ने वा छोड्ने प्रभाव के हो ? भन्ने नै हो । भू + आव् + अ को योगबाट भाव शब्द बन्छ । यसको अर्थ हुन्छ पृथ्वीमा वा धर्तीमा हुनु अर्थात् जुन भूमिमा हामी छौं हाम्रो विचार, भावना, व्यवहार, संस्कार, संस्कृति स्वभाव त्यस्तै हुन्छ । हामी र हाम्रो भूमि हाम्रा शास्त्रले बताएअनुसार आर्यावर्त उत्तराखण्ड भूमि हो । हाम्रो सभ्यताको विकास भएको हिमवत् खण्ड हो । यहाँ विभिन्न देवी देवताको वास छ । यहाँ धेरै सिद्ध पीठहरू छन् । विभिन्न दर्शनहरू, पुराणहरू, उपपुराणहरूको लेखन यो भूमिमा भएको छ । पूर्वमा पाथीभरादेखि जनक नगरी, हलेसी, देवघाट, लुम्बिनी, मनकामना, पशुपतिनाथ, मुक्तिनाथ, चन्दननाथ, त्रिपुरासुन्दरी, वागेश्वरी लगायतका प्रसिद्ध देवीदेवताका सिद्ध पीठहरूले चारै दिशा घेरिएर रहेको यो भूमि मठ, मन्दिर गुफा, गुम्बा, मस्जिद समेतले संरक्षित भूमि हो । त्यसैले हाम्रो भूमिको भाव नै अध्यात्म भाव हो । हामी संस्कृति, धर्म, परम्परा र संस्कारले बाँधिँएर रहेका छौं । आर्य, मङ्गोल परम्परा पनि उत्तिकै प्राचीन र समृद्ध रहेको छ । ब्राह्मण, क्षत्री, राई, लिम्बू, शेर्पा, तामाङ, गुरुङ, मगर, नेवार, मधेसमा वसोवास गर्ने मैथिल ब्राह्मण, यादव, कायस्थलगायत अन्य धेरै आदिवासी, जनजाति, सम्प्रदायका मानिसहरूलाई आआफ्ना धर्म, संस्कृति र परम्पराले जोडेका छन् र ती धेरै परम्परा र संस्कृति आध्यात्मिक भावनाले प्रभावित छन् ।

दर्शनको पृष्ठभूमि र बीजभूमि विचार नै भए पनि विचार मात्रै भनेर स्पष्ट नहुने भएकाले दर्शनको तहमा पुगेर विचारको गहिराइ छान्ने कार्य पूर्व र पश्चिमका विद्वान्हरूबाट भएको पाइन्छ ।

पाश्चात्य दर्शनको आदर्शभूमि ग्रीकलाई मानिन्छ र ग्रीकदर्शनका आदिगुरु सुकरात ग्रीकदर्शनका आधिकारिक व्यक्ति हुन् । सुकरात, प्लेटो र एरिस्टोटलका सामूहिक विचारको नाम ग्रीक दर्शन हो । सुकरातलाई उनको समयका सर्वश्रेष्ठ पुरुष,

सबैभन्दा ज्ञानी र सबैभन्दा चरित्रवान् व्यक्ति मानिन्छ(शर्मा, २००३, पृ. १६) । सुकरातको दार्शनिक पद्धतिको लक्ष्य मानिसलाई आफ्नो अज्ञानको ज्ञान गराएर उसलाई स्वानुभूतिर अग्रसर गराउनु थियो भनिन्छ (उद्धृत, शर्मा, २००३, पृ. २०) । त्यही मानिस नै समाजको सदस्य हो जसका हातमा भोलिको समाजको नेतृत्व आइलाग्छ । समाज तव मात्र सुन्दर बन्न सक्छ जव समाजको प्रत्येक सदस्य दायित्वबोध गर्न सक्षम हुन्छ । प्रसिद्ध दार्शनिक प्लेटोले समाजनिर्माणको काम त गरेनन् तर समाजको सुन्दरताका निमित्त यति सम्म भनेका थिए कि मानव जाति खराब प्रवृत्तिबाट तबसम्म जोगिन सक्दैन जबसम्म वास्तविक दार्शनिकका हातमा राजनीतिक शक्ति जाँदैन (सांकृत्यायन, २००७, पृ. १२) । यसबाट समाज निर्माणमा दार्शनिक चेतनाको कति महत्त्व रहन्छ भन्ने सङ्केत पाउन सकिन्छ । के हामीले मानिसबिनाको समाज कल्पना गरेका हौं र ? निश्चय पनि त्यस्तो हुन सक्दैन । ग्रीक दार्शनिक सुकरातले मैले एउटा कुरा जानेको छु त्यो हो मैले केही पनि जानेको छैन अर्थात् ज्ञानको सुरुवात आत्मज्ञानबाट हुन्छ । आत्मज्ञान नै जीवनको पहिलो दर्शन हो भनेर विचारको थालनी आफैबाट हुने कुरा गरेका छन् (उद्धृत, शर्मा, २००३, पृ. १६) । आत्मज्ञान पढेर पनि हुन्छ र परेर पनि हुन्छ । तिनै सुकरातले म अर्को लोकमा जाँदै छु भनी म ईश्वरको नजिकै जाँदैछु भनेर जीवन एउटा यात्रा हो । एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा डेरा सरेजस्तो पूर्वजन्म र पुनर्जन्मको सम्भावना छ भनेर आध्यात्मिक मान्यतालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । धारणाहरू ज्ञान हुन् । ज्ञान सत्यको पहिलो रूप हो भनेर दर्शनलाई ईश्वरसँग लगेर जोडेका छन् (उद्धृत, शर्मा, २००३, पृ. १६) । यस दृष्टिले पाश्चात्य दर्शनको प्रारम्भ पनि अध्यात्मबाटै थालिएको अनुभव हुन्छ । सुकरातका शिष्य प्लेटोले ईश्वरीय तत्त्वलाई नै विचारको आद्य रूप मानेका छन् । सुकरातलाई चिनाउने काम उनका शिष्य प्लेटोले अझ बढी गरेका हुन् । आदर्श गणराज्यका प्रस्तावक प्लेटो आफ्ना गुरु सुकरातका इमान्दार शिष्य हुन् । उनी दार्शनिकका साथै महान् साहित्यकार पनि थिए । साहित्यको मर्म र धर्म बुझेका उनले आदर्श समाजको निर्माणका निमित्त आफ्नो दर्शन बनाएका थिए । जसमा उनले साहित्यकार र कलाकारलाई ठाउँ छैन भनेर केही अनौठो घोषणा गरे । उनको यस मान्यताका पछि उनको राजनीतिक वस्तुवादी चेतले काम गरेको थियो । कल्पना र भावनाको प्राधान्य रहने कोमल चरित्रको साहित्य वा कलाले कठोर निर्णय लिन सक्दैन भन्ने उनको अभिप्राय थियो । समाजविज्ञानका ज्ञाता भएकैले प्लेटोले गणराज्य निर्माणको मर्म बुझेर यसो भनेका थिए । तर यसको अर्थ समाज र स्रष्टाको सत्सम्बन्धका उनी विरोधी थिएनन् । समाज, जीवन र दर्शनका बिचको गहिरो नाता उहिल्यैदेखिको हो । पछिपछि यस विषयमा बृहत् चर्चापरिचर्चा हुन थालेको हो ।

ईश्वरीय तत्त्व, आत्मा वा शोलसँग दर्शनका विचारलाई जोड्दै थालिएको पाश्चात्य दर्शन अध्यात्मवादी र भौतिकवादी दुईथरि रूपमा विकास हुँदै आएको पाइन्छ । त्यसैगरी वैदिक वाङ्मयबाट प्रादुर्भाव भएका दर्शनहरू स्वभावतः अध्यात्मवादी दर्शन भनेर चिनिँदै आएका छन् । सनातन धर्म जसलाई वैदिक धर्म पनि भनिन्छ । सनातन धर्मसँग जोडिएका उपनिषद्दर्शन, गीतादर्शन र अन्य वैदिक षड्दर्शनहरूलाई धर्मदर्शनको कोटीमा राखिएको छ । यी सबै दर्शनको ध्येय पनि उन्नत समाज निर्माण रहेको छ (सहाय, २०१४, पृ. ५४) । कलागत उन्नति र प्रगति सामाजिक उन्नतिको सिद्धान्त र सामाजिक सौन्दर्यात्मक आदर्शद्वारा अभिप्रेरित हुन्छन् । साहित्यिक गतिविधिहरू मानव मात्रका सचेत, क्रियाशील र बौद्धिक मानवका कलाकार्य हुन् । ..नैतिकता, धर्म, तत्त्वमीमांसा र बाँकी सबै कुरा वा विचारधारा र चेतनाको स्वतन्त्र रूप हुन सक्दैन(बराल, २०६४, पृ. २) भन्ने अभिव्यक्तिले पनि समाज आफैमा एउटा जीवनको नाम हो भन्ने कुरालाई नै सङ्केत गरेको पाइन्छ । हामीले जानेर नजानेर, बुझेर नबुझेर, पढेर नपढेर कुनै न कुनै दर्शनबाट नै निर्देशित भएका हुन्छौं । विचारबिनाको मानिसको जीवन नै हुँदैन । आफूमा निहित त्यो पन जुन आफ्ना कर्म, व्यवहार र आस्थाले निर्माण गरेको हुन्छ त्यो उसको दर्शन हो । कृषि कर्म गर्ने व्यक्ति कृषिकर्मको दर्शन वा विचारबाट निर्देशित हुन्छ । यहाँसम्म कि भोको पेटको पनि दर्शन हुन्छ र सबैभन्दा बलियो दर्शन भोको पेट वा खाली पैतालाको हुन्छ । मानिस कुनै न कुनै दर्शन र दृष्टि लिएर बाँचेको हुन्छ । त्यस दर्शनलाई खुट्याउने, मलजल गर्ने, परिमार्जन गर्ने ? व्याख्या गर्ने काम दर्शनको सिद्धान्तमा भए पनि दर्शनको आधारभूमि मानवचेतना, अनुभूति

र अभिव्यक्ति नै हो । दर्शन पढेर मात्र दर्शन ग्रहण गरिने विषय होइन । अनपढसँग पनि दर्शन हुन्छ तर त्यसको पहिचान उसले गर्न सकेको हुँदैन । त्यसरी नै समाज एउटा जीवनको नाम हो । हामी तिनै विचार बोकेर बाँच्ने, हिँड्नेहरूको समुदाय नै त समाज हो । हाम्रो सामूहिक विचार र भावनाबाट समाज निर्माण हुने हुनाले व्यक्ति विचारले सामूहिक रूप धारण गर्दा समाज दर्शनको जन्म हुन्छ । समाजको विचार नै स्वभावैले सामाजिक दर्शन हो । समाजको दर्शन धेरै प्रकृतिका विचारहरूको योगबाट निर्माण भएको हुन्छ । त्यसैले समाजको दर्शन साभ्ना विचारको पुञ्ज हो । समाजभन्दा पृथक् बसेर हामी व्यक्ति दर्शनको अभ्यास गरिरहेका हुन्छौं भने समाजमा हामी समष्टि दर्शनको अभ्यास गरिरहेका हुन्छौं । यसरी हेर्दा एउटा व्यक्ति जसरी राजनीतिक दर्शन, आर्थिक दर्शन, सांस्कृतिक दर्शन, सामाजिक दर्शन, समाजशास्त्रीय दर्शन, मनोवैज्ञानिक दर्शन, धार्मिक दर्शन आदि धेरै प्रकृतिका दर्शनको अभ्यास गरिरहेको हुन्छ । त्यसरी नै समाज पनि माथिकै दर्शनहरूको अभ्यासमै हुन्छ । दर्शनलाई विचारको अर्को नाम भन्न मिल्छ ।

निष्कर्ष

नेपाली समाज के हो ? संस्कृति, समाज र जीवनदर्शनका आधारहरू के के हुन् ? जीवनदर्शनमा संस्कृति र समाजको केकस्तो योगदान रहेको हुन्छ भन्ने विषयमा प्रस्तुत लेखमा यथासम्भव प्रकाश पार्ने काम गरिएको छ । भौगोलिक विविधताजस्तै सांस्कृतिक विभिन्नता, जातीय विविधता, भाषिक पृथकता हाम्रा पहिचानका आधारहरू हुन् । हामी अलग अलग क्षेत्र र समूहमा विभाजित भएर पनि एक छौं । यसको आधार हाम्रो संस्कार, संस्कृति र दर्शन हो । विविधतामा एकता हामीलाई मन पर्छ र राष्ट्रिय एकताका लागि आवश्यक पनि छ । हामीले संस्कृति, समाज र दर्शनलाई पृथक् ठानेका छौं र हामी सबै त्यसका जानकार छैनौं भन्ने ठानेका छौं भने त्यो हाम्रो अधुरो बुझाइ हो । हामी जन्मजात नेपाली संस्कृतिका अनुयायी बनेका हुन्छौं । हाम्रो विचार, व्यवहार, वेशभूषा, रहनसहन, खानपान, हाम्रो पहिरन आदि सबैमा संस्कृतिको प्रभाव छ । यिनै विविधताले युक्त मानव वस्तीको समग्र नाम हाम्रो समाज हो । साथै हाम्रो जीवनका हरेक पाइला पाइलामा दर्शनको प्रभाव परेको हुन्छ । जीवनभोगाइका हरेक अनुभवहरूमा हामीले विचार गर्छौं, सोच्छौं कुनै निर्णय लिन्छौं त्यहाँ हामी जीवनदर्शनको अभ्यास गरिरहेका हुन्छौं । सारमा भन्नुपर्दा हाम्रो जीवनमा दर्शन पनि रगतमै घुलामिल भएर रहेको हुन्छ । जीवनलाई कुनै कोणबाट हेर्नु र निर्णय लिनुका पछाडि दर्शनले नै काम गरिरहेको हुन्छ । पठित-अपठित, सम्पन्न-विपन्न, सुखीदुःखी हामी जेजस्तो जीवनमा छौं त्यहाँ दर्शनको आधार लिइरहेका हुन्छौं । निष्कर्षमा संस्कृति, समाज र हाम्रो जीवनदर्शका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

सन्दर्भसूची

- खण्डेलवाल, जयकिशनप्रसाद, (सन् १९८४), *भारतीय संस्कृति*, आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।
- गिरी, अमर र पाण्डे लिखत, (सम्पा.), (२०७०), *भृकुटी* (संस्कृति विशेषाङ्क), काठमाडौं : भृकुटी पब्लिकेशन ।
- पोखरेल र अन्य (सं.), (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, दसौं संस्करण, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान प्रभात, विष्णु, (२०७४), *प्रज्ञा संस्कृति कोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा -प्रतिष्ठान ।
- बराल, ऋषिराज, (२०६४), *साहित्य र समाज*, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- मसीह, या., (सन् २०१२), *सामान्य धर्मदर्शन एवं दार्शनिक विश्लेषण*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- रमेन्द्र, (सन् २००३), *समाज और राजनीतिक दर्शन एवं धर्म-दर्शन*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- शर्मा, चन्द्रधर, (सन् २००३), *पाश्चात्य दर्शन*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- सहाय, शिवस्वरूप, (सन् २०१४), *प्राचीन भारतीय धर्म एवं दर्शन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।
- सांकृत्यायन, राहुल, (सन् २००७), *दर्शन दिग्दर्शन*, इलाहाबाद : किताव महल ।